

ASOCIANIZMUS V PRAGMATIZME: PEIRCEOVA REKONŠTRUKCIA BRITSKÉHO EMPIRIZMU

JURAJ ŽIAK, Katedra filozofie a dejin filozofie, FF UPJŠ, Košice

ŽIAK, J.: Associationism in Pragmatism: Peirce's Reconstruction of British Empiricism
FILOZOFIA 69, 2014, No 4, pp. 342-354

This article focuses on the consequences of Peirce's aspiration to reconstruct crucial issues of modern epistemology inherent in Locke's and Hume's empiricism. His most important result is a unique doctrine of signs (semiotics), which he developed alongside his well-known doctrine of pragmatism until 1902 – 1903, when these two doctrines undergo a desired synthesis. The article offers an analysis of the difference between Locke's and Peirce's accounts of signification and – shows how Peirce reconstructs Hume's idea of associationism. Peirce analyzes the phenomenon of mental association in three different areas: in psychology, logic, and in the so-called *methodic* inquiry, where logic and psychology cooperate. This inquiry had led Peirce to the point of intersection, where philosophical concept of habit and philosophical concept of inference meet. His pragmatistic and semiotic studies resulted in a truly unique conception of meaning. To sum up: Peirce's deconstruction of Locke's account of signification via reconstructing Hume's associationism creates a philosophical base of Peirce's best known project – his pragmatism.

Keywords: Peirce – Pragmatism – Empiricism – Associationism – Sign – Inference – Habit

*„Príroda je kniha, ktorú veda interpretuje,
a predsa celá jej poézia, ktorá je jej formou,
a celý jej pátos, ktorý je jej silou, sú vede cudzie.“*

(Ch. S. Peirce)

Úvod. V tomto článku nám ide o výklad Peirceovho pragmatizmu prostredníctvom poukázania na Peirceov vzťah k ideám britského empirizmu. V Peirceovej recepcii britského empirizmu vidíme jasnú prevahu Huma, avšak Peirce sám pripisuje väčšie zásluhy Lockovi. Ide mu totiž o budovanie disciplíny vymedzenej J. Lockom ako semiotika (*doctrina signorum*). Fakt, že na budovanie Lockom vymedzenej disciplíny mu poslúžil vo väčšej miere asociанизmus D. Huma, Peirce evidentne nepovažoval za nutné spomenúť. V článku sa snažíme ukázať, že tieto dva pohyby Peirceovho myslenia predstavujú vnútornú hybnú silu jeho pragmatizmu a neoddeliteľne spolu súvisia. Peirceova dekonštrukcia Lockovho konceptu signifikácie prostredníctvom využitia Humovho asociанизmu je

popri kritike Descarta a Kanta jedným z prvých krokov mladého Peircea na poli filozofie.¹ Zatiaľ čo Locke poskytol Peirceovi vhodné motívy na budovanie doktríny znakov – semiotiky, Hume mu poskytol vhodné nástroje aj na budovanie doktríny pragmatizmu. Peirce však rozvíjal mnohé doktríny svojho myslenia po veľmi dlhú dobu svojej filozofickej tvorby oddelene. Dôvodov, prečo sa Peirceov pragmatizmus od jeho vlastnej kritickej teórie významu v semiotike do veľkej miery až do roku 1903 teoreticky dištancoval, bolo viac.² Okrem neochoty všetkých Peirceových vydavateľov a editorov filozofických časopisov publikovať jeho príspevky v plnom a pôvodnom znení, je tu aj fakt, že na pragmatizmus reagovala čitateľská verejnosť. Tieto reakcie však často nešetřili kritikou, ale ani neadekvátnou interpretáciou, na ktorú Peirce musel reagovať. Peirce si uvedomoval, že sú tu dva hlavné smery, ktorými sa vybral: 1. kritická teória významu a znaku v semiotike, a 2. pragmatizmus, ktorý bol založený na konceptoch návyku a presvedčenia. Na prepojenie týchto dvoch – ako ich nazýval – *doktrín* filozofie však nemal dostatočný priestor. Peirce si uvedomoval, že je to na škodu vecí, lebo jeho pragmatizmus mu mal slúžiť na výklad jeho kritiky celej modernej epistemológie, nemal sa sám stať čímisi, čo by odvádzať pozornosť od jeho filozofického zámeru. Namiesto toho sa jeho pragmatizmus stával tým, čím ho chcel mať Peirceov čitateľ: sebastačnou filozofiou, samostatným filozofickým hnutím. Od roku 1902 sa Peirce rozhodol za každú cenu zastaviť túto tendenciu, výsledkom čoho je aj predstavenie náhradného termínu „*pragmaticizmus*“.³ Keďže Peirce nemohol počas svojej tvorby do roku 1902 pragmatizmus využívať ako metódu pri výklade ústredných problémov svojho myslenia, zvolil opačnú metódu a využíval ústredné koncepty svojho myslenia na objasnenie vlastnej doktríny pragmatizmu, respektíve neskôr pragmaticizmu. V tomto článku ukazujeme, že Peirceov pragmatizmus a pragmaticizmus vznikli v priamej súvislosti s procesom integrácie asociacionizmu do jeho vlastnej filozofickej koncepcie.

Na nasledujúcich stránkach budeme brať do úvahy všetky hlavné obdobia tohto vývoja v Peirceovej tvorbe, hoci najviac sa budeme venovať jeho ranším fázam. Môžeme konštatovať, že sa tu ukazujú štyri základné obdobia, do ktorých Peirce koncentruje svoje napredovanie v tejto problematike: definícia *znaku* a *inferencie* pomocou konceptov asociácie a návyku (1866 – 1868); skúmanie asociácie v psychológii (1887 – 1888); skúmanie asociácie v logike (1892 – 1897); skúmanie asociácie v *metodeutike*: fúzia semiotiky a pragmatizmu – spojenie logického a psychologického výskumu (1903 – 1914).⁴

¹ Peirce o asociacionizme uvažuje ako o najzaujímavejšej filozofickej teórii, ktorá sa objavila pred nástupom vedeckého pokroku (Peirce 1994, CP 1.5).

² Na tento fakt v kontexte ostatných Peirceových prác poukazuje aj K. O. Apel (Apel 1995, 58-60).

³ Peirceov *pragmaticizmus* je doktrína, ktorú v článku *Čo pragmatizmus je* (What Pragmatism Is) v roku 1904 charakterizuje prostredníctvom jej funkcie (Peirce 1994, CP 5.411 – CP 5.436). Hlavnou funkciou *pragmaticizmu* je reagovať na nominalistický (prevažne W. James), psychologický (W. James, J. Dewey, F. C. Schiller) a behavioristický (Ch. Morris) výklad a na aplikáciu jeho doktríny pragmatizmu. V tomto zmysle je *pragmaticizmus* zameraný na zdôraznenie jeho realistickej priority pred nominalizmom, psychologizmom, senzualizmom a induktívizmom.

⁴ Z hľadiska súčasných trendov analýzy Peirceovho diela predstavuje chronologická lokalizácia

John Locke a náuka o znakoch. Existuje viacero dôvodov domnievať sa, že Peirce si vážil dielo významného britského filozofa – Johna Locka. Napriek tomu Peirce takmer v žiadnom ohľade neakceptuje významné upozornenie Johna Locka zo záveru II. knihy *Rozpravy o ľudskom rozume*. Na tomto mieste Locke upozorňuje na nebezpečenstvá fenoménu mentálnej asociácie ideí, ktoré považuje vo filozofii za potenciálne najzhubnejšie (Locke 2012, 405-412). Toto upozornenie prichádza v úzkej spojitosti s predstavením disciplíny, ktorú Locke v III. knihe *Rozpravy* nazval „náuka o znakoch“.⁵ Nehľadiac na Lockove obavy z asociatívneho spájania ideí v mysli užívateľov jazyka, Peirce je fascinovaný týmto Lockovým predmetom skúmania. Toto skúmanie sa venuje úzkemu spojeniu medzi ideami a slovami. Zároveň sa skúmajú dôvody, pre ktoré úzke spojenie medzi abstraktnými ideami a všeobecnými pojmami znemožňuje hovoriť jasne a odlišne o našom poznaní, ak najprv neuvažíme povahu, používanie a význam jazyka (Locke 2012, 412). Čo by potom mohol mať Locke proti asociáciám? John Locke tvrdí, že asociácia ideí –, či už vznikla náhodou, alebo zámerne – vytvára návyk mysle podobný účinkom ideí, ktoré sa nám javia ako vrodené (Locke 2012, 406). Nesprávne spojenie našich ideí, ktoré často na základe asociácie vznikne v mysli človeka, si ďalej podľa Locka vyžaduje toľko pozornosti, koľko sa nevenuje žiadnemu inému problému (Locke 2012, 409). Niet sa čo diviť, že Locke buduje svoju teóriu významu na tvrdení, podľa ktorého význam slov spočíva v referenčnej a signifikáčnej sile slova, to znamená v spôsobe, akým slovo odkazuje na príslušnú ideu v mysli užívateľa daného slova. Význam spočíva v *označení* idey, nikdy nie v asociáciách, ktoré táto idea môže vyvolať v mysli užívateľa alebo príjemcu. Locke využíva pojem signifikácie synonymicky ako pojem významu v tom zmysle, že signifikácia je spojenie slova s jeho príslušnou ideou v mysli užívateľa. V kapitole *O význame slov (Of the Signification of Words)* Locke píše: „Úžitok slov teda spočíva v tom, že sú zjavnými značkami ideí; a idey, ktoré tieto slová *zastupujú*, sú ich vlastným a bezprostredným významom“ (Locke 2012, 418). Podľa Locka je *význam* synonymom *signifikácie* a tá je daná „zastupovaním“, respektíve odkazovaním na príslušnú ideu v jej celistvej, „atomistickej“ jednote. Význam pojmov podľa Locka spočíva v zastúpení korešpondujúcej idey, ktorá sama je významom, celistvým a v princípe inteligibilným obsahom. Fenomén mentálnej asociácie v jeho *Rozprave* naopak vystupuje doslova ako diagnóza, ktorú treba liečiť. Nie je to problém, ktorého vyriešenie by nám poskytlo oveľa viac poznatkov o ľudskom poznaní.

Opačný názor na tento fenomén mentálnej asociácie mal Peirce. Videl v ňom neriešený problém dejín myslenia, koncept neobrúseným drahokamom filozofie. To, že asociácia ideí vytvára návyk mysle, ako tvrdil Locke, je podľa Peircea naozaj pravda. Sám

etáp vývoja jednotlivých koncepcií jeho diela interpretačnú nevyhnutnosť, ktorou sa zároveň meria potenciálny prínos výskumu v tejto oblasti dejín filozofie.

⁵ Locke uvádza pojem „semeiotike“ (σημειωτική), ktorý stotožňuje s *náukou o znakoch*; v origináli „the doctrine of signs“ (Locke 2012, 762). Túto disciplínu chápal ako logiku (λογική) v najširšom slova zmysle; a presne tak ju chápal aj Peirce.

však nevidí dôvod, prečo sa Locke zameril iba na negatívne aspekty tohto fenoménu, ktorý je neredukovateľným faktom mentálneho života človeka. Peirce neprijal všetky závery, ktoré dosiahol vo svojom filozofickom skúmaní Locke. Domnieval sa totiž – a to je zároveň podstatný argument –, že význam pojmov nie je možné definovať ako nemenne stabilné formy v podobe ideí, ktoré slová nanajvýš „zastupujú“ v reči užívateľa jazyka. Namiesto toho Peirce predpokladal, že význam pojmov je čosi ako dve strany jednej mince. Na jednej strane mince je pojem prostredníctvom asociácií prepojený s celým slovníkom daného jazyka, teda nie je izolovaným ostrovom v mori ideí. Na druhej strane mince je pojem prostredníctvom asociácií svojho významu prepojený s myslou užívateľa jazyka. Peirce preto vôbec nebol nadšený konceptom významu, ktorý naznačuje jasnú inteligibilitnosť významu znaku. Statické a nekritické definovanie významu, aké nachádza u Locka, nemá uňho žiadnu šancu na úspech. Lockovi pripisuje nanajvýš zásluhy za vizionárske výzvy na založenie fundamentálnej disciplíny – semiotiky alebo takzvanej *doctrina signorum* (doktríny znakov). Ak je asociácia medzi ideami vytvárajúca návyk mysle zdrojom tých najväčších problémov, ako píše Locke, je potrebné práve preto, tvrdí Peirce, začleniť ju do konceptu významu.

V rokoch 1868 – 1869 Peirce produkuje články, v ktorých jasne vymedzuje živnú pôdu, ktorú je nutné v záujme ďalšieho rozvoja filozofie prekypriť. Hlavným motívom a zároveň dôsledkom tejto Peirceovej snahy je prechod od kritiky poznania ku kritike významu. Karl-Oto Apel sa domnieva, že v tomto pohybe je najväčšia sila a originalita Peirceovho myslenia (Apel 1995, 19-47). Apel, ktorý ponúka jednoznačne najkomplexnejšiu analýzu Peirceovho diela v nemeckom hermeneuticko-fenomenologicky orientovanom filozofickom prostredí, vidí u Peircea jasné a vedomé ambície vytvoriť americkú filozofiu syntézou britského empirizmu (Hume) a nemeckej kritikej – transcendentálnej – filozofie (Kant):⁶ „Bez dôvodný predpoklad modernej teórie poznania podľa Peircea spočíva v implicitnom presvedčení v dielach autorov ako Ockham, Descartes, Locke a Kant, že poznávanie má zablokovaný prístup k veciam, ktoré majú byť poznané, a to prostredníctvom svojho vlastného kauzálneho mechanizmu; práve preto sa údajne poznávanie týka iba javov vecí vo sfére vedomia, zatiaľ čo externé veci ostávajú nepoznateľné ako *veci osebe*“ (Apel 1995, 25).

Toto presvedčenie malo za následok, že celá moderná epistemológia uviazla podľa Peircea v absurdnej analýze kauzálneho vzťahu medzi *vecou osebe* a objektom vo vedomí. V tejto súvislosti sa už Peirce obrátil nie na Locka, ale na druhého veľikána britského empirizmu, na Davida Huma, ktorý významne ako prvý poukázal na to, že problém kauzálnych relácií by sa mal riešiť analýzou mentálnych asociácií.

David Hume a asociacionizmus. Peirce si v roku 1868 požičiava od Huma klasifikáciu mentálnych asociácií, aby ju využil v úplne inom zmysle ako Hume, a spája ju so svojím konceptom znaku. Predstavuje tak svoj vlastný unikátny koncept znaku založený na troch druhoch mentálnej asociácie: „Nemôžeme spochybniť, že čokoľvek môže byť znakom

⁶ K analýze vzťahu Peirceovej a Kantovej filozofie pozri článok *Kant a Peirce* (Mihina 2012, 181-194).

čokoľvek, ak sú dve veci asociáciou spojené na základe podobnosti (resemblance), súvislosti (contiguity) alebo kauzality“ (Peirce 1994, CP 5.307). Unikátne riešenie problémov celej novovekej teórie poznania, ktoré obchádza ako Locka, tak aj Huma či Kanta, súvisí u Peircea s predložením triadického konceptu znaku a zároveň so spojením funkcie znaku s tromi typmi asociácie. Koncept znaku ako triadickej relácie, teda koncept znaku ako štruktúry zloženej z troch neodlučiteľných prvkov – znak, objekt, interpretátor – môžeme spolu s Peirceom definovať nasledovne: Čokoľvek môže byť znakom (*representamen* = znak ako formálna štruktúra) pre čokoľvek (*objekt*) na základe jedného z druhov mentálnej asociácie (*interpretant* = účel, resp. významový efekt znaku).

Je potrebné upozorniť na to, že Peirce tu zachováva kritérium arbitrárnosti znaku, čo znamená, že asociácie sa, samozrejme, netýkajú vzťahu medzi formou znaku a objektom, ktorý znak označuje. Slovo „voda“ nemá ako forma žiadne asociatívne vzťahy k vlastnostiam vody. Asociácie ideí sa týkajú vzťahov v mysli a podľa Peircea spočívajú v tom, že jeden úsudok nabáda k ďalšiemu úsudku podľa asociácie, pričom každý ďalší úsudok sa stáva znakom predošlého úsudku, ktorým sa nechal vyvolať (Peirce 1994, CP 5.307). Príkladom môže byť akékoľvek vedomé racionálne myslenie alebo len voľný prúd myšlienok, postrehov či vnemov. Môj vnem červenej sa stáva v prúde myslenia už len znakom svojho prchavého výskytu, avšak moja myseľ nepotrebuje okamžite ohlásiť, že mentálny efekt, ktorý bol vnemom červenej spôsobený, sa stal v procese myslenia už len znakom. Tento proces, táto premena všetkých možných dát na znaky a ich následná interakcia podľa Peircea svojim významom, pokiaľ ide o poznávanie, vysoko prevyšuje všetky ostatné procesy v mysli. V roku 1868 Peirce označuje tento proces neštandardne pojmom, ktorý nepochádza z teórie poznania ani z psychológie, ale z logiky – pojmom *inferencie*.⁷ Celé Peirceovo využitie Humovho asociанизmu je zámerne podložené konceptom inferencie a toto spojenie má viacero dôsledkov. Inferencia môže byť u Peircea chápaná v klasickom zmysle ako odvodzovanie logických zákonov alebo dôsledkov z premís podľa určitých daných pravidiel myslenia. Peirce sa však domnieva, že za inferenciu môžeme označiť aj také odvodzovanie záverov a dôsledkov, ktoré nie je podložené ani pravdivosťou premís, ani uvedením si pravidiel myslenia. O tom, že sa nejaká inferencia v mysli udiala, človek vôbec nemusí vedieť, a práve v tomto zmysle môže inferenčné zdôvodňovanie byť plne v moci nekontrolovateľného asociatívneho myslenia. Preto sa Peirce domnieva, že sú tu inferencie, ktorých predmet nie je analyzovateľným významom v plnom rozsahu alebo ktorý má emocionálnu či inštinktívnu povahu. Takéto inferencie sa môžu napríklad prejaviť vo forme pocitu, emócie či v zmyslovom úsudku. V roku 1866 podáva nasledovné rozdelenie inferencií, ktoré mu majú slúžiť ako pomôcka pri rozklade novovekých konceptov teórie poznania.

⁷ Peirce na označenie procesu interakcie znakov používa pojem semiózy. Avšak tomuto pojmu je potrebné rozumieť v širšom kontexte jeho semiotiky a metafyziky, na ktorý v tomto článku nemáme priestor. V roku 1892, možno aj pod ťarchou ťažkej životnej situácie, Peirce zažije v New Yorku mystickú skúsenosť a od tej doby chápe semiotiku metafyzicky ako interpretáciu večného *Loga* v silne mystickom, náboženskom a metafyzickom zmysle (Brent 2000, 6). K analýze Peirceovej vedeckej metafyziky pozri: *Legitimizácia metafyziky alebo Peirceov projekt vedeckej filozofie* (Mihina 2013, 285-295).

TRI DRUHY INFERENCIÍ (1866)⁸

INTELEKTUÁLNE INFERENCIE	hypotéza (abdukcia)	dedukcia	indukcia
EMOCIONÁLNO- ZMYSLOVÉ INFERENCIE	zmyslové úsudky	emócie	inštinktívne pohyby
NÁVYKY (induktívne inferen- cie, ktorých predmet je neanalyzovateľný)	pocity	úsilie	významy

Inferencia teda podľa Peircea nie je výlučne logické odvodzovanie záverov. Každá inferencia môže, ale nemusí byť riadená logickými formami a pravidlami. Takisto môže byť inferencia buď vedomá, alebo podvedomá. Za inferenciu teda môžeme považovať aj taký mentálny fenomén, ktorý by psychológia označila úplne inak – ako „pocit“, „emóciu“, „vnem“ či „návyk“. Tak sa zdá, že Locke sa obával predovšetkým nevedomých podvedomých inferencií riadených neviazanými asociáciami, a preto asociáciu považoval za najväčšie ohrozenie jasného myslenia. Peirce však ukazuje, že aj keď inferencia nie je riadená logickým pravidlom – aké napríklad poskytne jej deduktívna či induktívna forma –, nemusí byť nevyhnutne skazou jasného myslenia. Sú tu totiž podľa neho isté reálne fakty, s ktorými sa stretávame neustále v každodennej skúsenosti a ktoré si vynucujú postup našich inferencií určitým smerom. V tomto prípade v Peirceovom poňatí nejde o pravdivosť alebo nepravdivosť, ale o účelnosť, resp. neúčelnosť našich presvedčení.

Filozofický problém *presvedčenia* je v tomto ohľade pre Peirceovu filozofiu kľúčový. Tak ako Hume aj Peirce sa domnieval, že je potrebné venovať sa procesu, v ktorom sa naše presvedčenia stávajú návykmi mysle. Hume napokon vôbec nezakrýval fakt, že koncept asociácie je najvýznamnejší v tej funkcii, kde vytvára analógiu s funkciou návyku (Hume 1996, 86-87). V tom istom roku, v ktorom si od Huma Peirce vypožičal koncept asociácie – v roku 1868 –, predstavuje Peirce charakteristiku návyku ako nervovej asociácie.⁹ Všetko účelné správanie musí byť podľa neho založené na vnemoch a stimuloch, pričom tie sú už samy utvárané návykom ako nervovou asociáciou (Peirce 1994, CP 5.297). Takýto výklad kauzálneho vzťahu medzi návykom správania a účelnosťou správania, ktorý jasne celý preberá od Huma, by nebol sám osebe novinkou dostatočne vý-

⁸ Tabuľka je vytvorená na základe údajov z Peirceovho prvého filozofického príspevku *O novom zozname kategórií* (*On a New List of Categories*) z roku 1866 (Peirce 1994, CP 1.545 – CP 1.567).

⁹ S pojmom návyku a asociácie sa Peirce stretáva aj v rozsiahlych analýzách mentálnych fenoménov, aj v diele, ktorého autorom bol škótsky filozof Alexander Bain.

znamnou na to, aby na nej vyrástol nový filozofický smer. Peirce si to dobre uvedomoval, a chystal sa urobiť nemalé zásahy do Humovej koncepcie. Dožadoval sa boja proti v tej dobe rozšírenému psychologizmu a takto chcel reformovať samotný empirizmus. Kritika psychologizmu a rekonštrukcia empirizmu má spočívať v tom, že sa jasne vymedzí, v akom zmysle sú jednotlivé prvky podieľajúce sa na významoch pojmov problémom logiky, a v akom zmysle a rozsahu sú problémom psychológie. Ide tu predovšetkým o to, akú úlohu zohrávajú v poznaní návyk a presvedčenie. Je všeobecne známe, že Hume mentálnu asociáciu chápe predovšetkým ako funkciu, ktorá umožňuje nahliadať kauzalitu dejov a faktov prostredníctvom vytvárania návykov očakávania. To, čo považujeme za kauzálne spojenia, sú podľa Huma len návyky nášho očakávania, a teda presvedčenia. Na rozdiel od Huma sa však Peirce domnieva, že kauzálne vzťahy nie sú záležitosťou návyku myslenia, ale návyku väzieb medzi vecami. William James túto pozíciu označil za radikálny empirizmus (James 1998, 221-223). V tomto zmysle sa ukazuje, že Peirce asociácie nechápe ako niečo, čo by podkopávalo našu vieru v reálne vzťahy medzi vecami, ani ako vieru v reálne operujúce všeobecné zákony prírody. Gravitácia podľa Peircea nie je len pojem vymyslený na základe asociácie rozličných návykov očakávaní (ako sa pred ním domnieval Hume). Gravitácia je reálna prírodná sila, avšak naše schopnosti porozumieť tejto sile musia prejsť cez zložitú sieť našej pojmovej schémy, ktorá sa riadi zákonmi asociácie. Medzi týmito dvomi myšlienkami je fundamentálny rozdiel – a to je aj hlavný rozdiel medzi Humovým a Peirceovým asociacionizmom. Peirce naznačuje, že Humov predpoklad, podľa ktorého vzťahy sú výlučne výsledkom asociatívneho uvažovania, je istým prejavom psychologizmu. Z toho zároveň podľa Peircea vyplýva, že tam, kde Locke koncept asociácie podceňoval, Hume ho naopak preceňoval.

Kritika psychologizmu. Keďže sme načrtli tému kritiky psychologizmu, je potrebné ju bližšie objasniť. Už sme ukázali, že kľúčovým dôsledkom Peirceovej ranej koncepcie asociacionizmu je netradičný psychologicko-logický pojem inferencie. Jedným z hlavných dôsledkov tejto Peirceovej koncepcie je poukázanie na to, že podvedomé procesy a obsahy nie sú len záležitosťou psychológie, ale aj záležitosťou logiky. Peirce pod vplyvom asociacionizmu dospieva k presvedčeniu, že niektoré predmety psychológie (pocity, podvedomé obsahy, vnímanie) je potrebné preniesť do logiky. Neplatí to však naopak. Ako zástanca antipsychologizmu v logike sa domnieva, že nemôžeme prenášať problémy logiky do psychológie. Takéhoto prešľapu sa podľa Peircea dopustil jeho študent, kolega a priateľ John Dewey, keď naturalisticky definoval logiku ako behaviorálnu sémantiku založenú na súbore *adaptívnych črt*, ktoré umožňujú organizmu vyrovnáť sa s prostredím. Tento Deweyho evolučný výklad mysle bol predmetom dlhého dialógu, na konci ktorého Dewey prijal Peirceovo stanovisko, podľa ktorého „naše epistemologické problémy vznikajú pri pokusoch definovať ‚reálne‘ ako niečo dané pred reflexívnym skúmaním namiesto toho, aby sa ‚reálne‘ definovalo ako to, čo je každé reflektívne skúmanie nútené dosiahnuť a k čomu následne naše presvedčenia môžu prirásť“ (Dewey 1998, 78). Dewey teda ďalej ukazuje, že Peirceov pragmatizmus je filozofická doktrína, ktorá tvrdí, že naše subjektívne presvedčenia a asociácie sú účelne spojené s našou koncepciou reality. Dewey

ale zároveň ukazuje, že podľa Peircea je fundamentálny rozdiel medzi tým, čoho sa naše presvedčenia týkajú, a presvedčeniami samotnými. Analýza tohto fundamentálneho rozdielu je základnou úlohou pragmatizmu.

Tento výklad pragmatizmu skutočne nezodpovedá tomu, čo si väčšina laickej, ale i odbornej verejnosti pod pojmom pragmatizmu predstavuje. V tomto smere sa jasne prejavuje Peirceovo odhodlanie byť realitom. Najjasnejšie dôsledky toho, že Peirce svoje chápanie inferencie podopiera epistemickým, ako aj ontologickým realizmom, môžeme vidieť v kritike psychologizmu. Hlavným Peircovým cieľom pri oponovaní psychologizmu bolo ukázať, že logické dôsledky pojmov možno oddeliť od psychologických efektov, ktoré vyvolávajú (Peirce 1994, CP 8.326). Napríklad logické dôsledky pojmu „tvrdosť“ sú podľa neho oddeliteľné od psychologického efektu, ktorý tento pojem spôsobuje. V logickom zmysle sa podľa Peircea význam pojmu týka reálnej kvality, v tomto prípade „tvrdosti“ ako reálne jestvujúcej dispozície akéhokoľvek objektu. V psychologickom zmysle môže tento pojem vyvolať rozličné formy asociácie, ktoré sú však oddeliteľné od logického jadra tohto pojmu. V tomto zmysle Peirce jasne vidí psychologizmus ako prejav nominalizmu, teda ako prejav názoru, že naše reprezentácie reality sú podmienené výlučne účelom, na ktorý sú využívané. Nominalizmus, ako aj psychologizmus teda podľa Peircea naznačujú, že nie je možné oddeliť účel pojmu od reálnej kvality, ktorú daný pojem reprezentuje. Tento názor je podľa Peircea nesprávny. Je paradoxom dejín filozofie, že práve tento názor sa veľmi často nesprávne pripisuje Peirceovi. Pravdepodobne preto, lebo toto stanovisko pripomína iné, veľmi podobné Peirceovo stanovisko, podľa ktorého „pragmatizmus uznáva nerozlučné spojenie medzi *racionálnym poznaním* a *racionálnym účelom*“ (Peirce 1998b, 115). Tieto dve pozície sa pri výklade Peirceovho pragmatizmu často stotožňujú a zamieňajú, aby sa tak eliminoval zdanlivý interpretačný rozpor v Peirceovej filozofii. Nijaký rozpor tu ale nevidíme. Peirceov pragmatizmus nie je filozofické stanovisko, ktoré by sa vzdalo realizmu v prospech tvrdenia, že naše účely sú neoddeliteľne spojené s naším chápaním reálneho sveta. Účelom pojmu je podľa Peircea reprezentovať, a to čo najkorektnejšie, a v tomto zmysle musí jestvovať reálna kvalita či objekt oddeliteľný od všetkého, čo nám túto reprezentáciu umožňuje. Fakt, že pokiaľ ide o využitie v systéme poznania, väčšiu hodnotu má práve spojenie *racionálneho poznania* a *racionálneho účelu*, podľa Peircea neznamena, že logické a psychologické dôsledky našich pojmov musia byť nerozlučne spojené, či dokonca totožné. Ak teda poznávam predmet, ktorého hlavnou vlastnosťou je jeho tvrdosť, napríklad diamant, tak to, čo nás delí od korektnej reprezentácie tejto kvality – tvrdosti –, nie je fakt, že tvrdosť je kvalitou „*veci osebe*“ a že nie je poznateľná. Od korektnej reprezentácie, a teda aj od korektného porozumenia kvalite tvrdosti nás delí fakt, že nedokážeme plne kontrolovať podvedomé inferenčné návyky a asociácie, ktoré sa významne podieľajú na spôsobe, akým význam pojmu – v tomto prípade pojmov „diamant“ a „tvrdosť“ – budú fungovať v našom slovníku, teda v sieti našich ostatných pojmov.

Kritikou psychologizmu Peirce otvára problém vymedzenia sfér *pôsobnosti jednotlivých disciplín*, ktorý považoval pri svojom *architektonickom* budovaní vedeckých disciplín za ústredný. „Niečo ako psychologická asociácia sa určite môže objaviť aj v logike;

ale ak máme jasne pochopiť vzťah medzi logickou asociáciou a psychologickou asociáciou – vzťah zaujímavejší pre psychológa ako pre logika –, je nevyhnutné, aby sa obidve rozvíjali zvlášť a súbežne, jedna vedľa druhej“ (Peirce 1994, CP 2.45). Peirceov zámer prejavovaný v kritike psychologizmu je v istom zmysle jasný a nekompromisný: oddeliť koncept psychologickéj asociácie (založenej na psychologickéj inferencii) od konceptu logickej asociácie (založenej na logickej inferencii). Keďže asociácia má podľa neho svoje formy ako v „surovom“ vedomí, tak aj v samotnom myslení akýchkoľvek významov všeobecných pojmov, je nutné asociáciu diagnostikovať na oboch úrovniach. Predstavme si teda stručne Peirceovo chápanie psychologickéj a logickej asociácie.

Psychologická asociácia. V tomto zmysle sa fenomén asociácie ideí analyzuje v snahe ustanoviť a definovať základné elementy vedomia. Tento projekt Peirce predkladá v svojom článku *Lúštenie hádaniek*¹⁰ v rokoch 1887 – 1888. Tri univerzálne elementy vedomia podľa Peircea (Peirce 1994, CP 1.382) sú založené na troch rozličných typoch asociácie: 1. Prvou je asociácia na základe podobnosti, ktorú môžeme ozrejmiť na príklade ako syntetické vedomie prvého stupňa, teda na základe vonkajších podnetov vzniknuté nutkanie myslieť vecí vyskytujúc sa v aktuálnej skúsenosti spolu, vo vzájomnej spätosti. 2. Druhou je asociácia na základe kontrastu, teda syntetické vedomie druhého stupňa; príkladom je analýza pocitov ako podobných, alebo odlišných. 3. Najdôležitejšia pre vedomie je asociácia podľa súvislosti, čoho najcharakteristickejším príkladom je syntetické vedomie „Ja myslím“ ako najdôležitejšia syntéza v záujme celkovej inteligibility vlastnej skúsenosti. Tým sa v myslí vytvára a predkladá idea, ktorá nie je obsiahnutá v prijímaných dátach a ktorá poskytuje také asociácie a vzťahové súvislosti, ktoré by dáta inak samy osebe nemali. „Tento druh syntézy nebol dostatočne skúmaný, a predovšetkým blízke vzťahy jej rozličných variácií neboli zatiaľ náležite zvažované“ (Peirce 1994, CP 1.383). Peirce vo vzťahu k tejto tretej forme syntetického vedomia využíva príklad s geometrom: keď nakreslí diagram založený na akýchkoľvek reálnych dátach, vytvára pre každého, kto bude diagram čítať, možnosť syntetizovať a poukázať na vzťahy medzi elementmi, ktoré sa predtým zdali byť vzájomne neprepojené, nepodstatné alebo samostatné. „Realita nás núti postaviť si v myslení určité veci do veľmi blízkeho vzťahu k ostatným veciam, zatiaľ čo ostatné nie. To sa deje vo veľmi komplikovanom zmysle, ktorý je vo vzťahu k sebe samému principiálne neinteligibilný. Genialita mysle spočíva v tom, že myseľ pozbiera všetky prvky zmyslovosti, nesmierne ich zvýrazní, urobí si ich jasnejšími a preukáže ich vo vzťahu k sebe v inteligibilnej forme (...)“ (Peirce 1994, CP 1.383). Tento typ asociácie na úrovni psychológie sa už čiastočne prelína s logickou asociáciou, ktorá je podľa Peircea založená na skutočne fundamentálnej vlastnosti racionálne a logicky uvažujúcej mysle: na abstrakcii.

Logická asociácia. Vyjasňovanie nejasných hraníc medzi psychológiou a logikou Peirce v rokoch 1892 – 1897 podporuje ráznou požiadavkou považovať fundamentálnu

¹⁰ *A Guess at the Riddle* (Peirce 1994, CP 1.354 – CP 1.416).

vlastnosť a schopnosť myseľ – totiž *abstrakciu* – za záležitosť čisto logickú (Peirce 1994, CP 2.44). Pojem abstrakcie sleduje až k jej etymologickému a filozofickému pôvodu v gréckom pojme *aphairesis* – ἀφαιρέσις (Peirce 1994, CP 2.428). Etymologickým významom slova je podľa Peircea *odtáhnúť, odvádzať niečo od niečoho*, nie však v zmysle odvádzania pozornosti od objektu, ale, „ako plne demonštrujú všetky rané pasáže v oboch hlavných starovekých jazykoch, odvádzať jeden element myslenia (konkrétne formu) preč od druhého elementu myslenia (látky, obsahu) (...)“ (Peirce 1994, CP 2.428). Abstrakciu chápe ako najdôležitejšiu formu mentálnej separácie, ktorej funkcia sa plne ukazuje v spojitosti s mentálnou asociáciou. V roku 1892 vidí potrebu spájať význam slov s funkciou asociácie ešte jasnejšie: „Významy slov bežne závisia od našich tendencií spájať kvality a schopnosti, vidieť medzi nimi podobnosti alebo, aby sme použili zaužívané vyjadrenia, význam slov spočíva v asociáciách na základe podobnosti, zatiaľ čo skúsenosť získava svoju jednotu a je rozpoznateľná prostredníctvom síl, ktoré nás ovplyvňujú, teda prostredníctvom asociácie na základe súvislosti“ (Peirce 1994, CP 3.419). Peirce teda ukazuje, že to, čo je v jazyku myslené, sa odкрýva nielen prostredníctvom jazyka a jeho objektívnych asociácií podobnosti (tak, ako je pojem „voda“ spojený s pojmom „ľad“ na základe kvalitatívnej podobnosti, blízkosti), ale aj prostredníctvom spojenia jazyka s užívateľovým vlastným skúsenostným spektrom asociácií na základe súvislosti (tak, ako je slovo „voda“ pre chemika predovšetkým neutrálnou zlúčeninou H₂O, ale pre smädneho človeka na púšti je otázkou prežitia) (Peirce 1994, CP 3.419).

Asocianizmus v metodeutike (1903 – 1914). Prvú komplexnú syntézu pragmatizmu (teória významu viazaná na pojmy návyku a presvedčenia) s náukou o znakoch (teóriou významu založená na asociatívnom) Peirce realizuje vo svojich Harvardských prednáškach o pragmatizme v roku 1903. V tejto – iba v tejto jednej – oblasti analýzy významu Peirce spája to, čo sa po celý čas od roku 1865 snažil iba oddeľovať: dve rozličné oblasti výskumu: psychológiu a logiku. Táto fúzia je teda zároveň fúziou Peirceových konceptov logickej a psychologickéj asociácie. V roku 1903 Peirce ukazuje, že plánuje zmierniť prísnosť pravidla vylúčenia psychologických faktov. Logike sa teda povoľuje pozorovať to, ako myslíme: „Regulácia poslúžila svojmu účelu; prečo by sme teraz mali brániť snahám o praktickú užitočnosť metodeutiky?“ (Peirce 1994, CP 2.107). V tom istom roku na inom mieste píše, že ho zaujíma oblasť psychológie a tá opisuje proces získavania návykov mysle prostredníctvom iracionálnych a emocionálnych pocitov prislúchajúcich vedomiu – induktívnych inferencií, ktorých predmet je neanalyzovateľný. „V psychológii je jeden bod, ktorý ma veľmi zaujíma. (...) Je to otázka, čo sa deje vo vedomí, konkrétne, aké emocionálne a iracionálne stavy pociťujeme pri formovaní nového presvedčenia“ (Peirce 1994, CP 8.270). V tejto fáze svojho myslenia je už Peirce presvedčený, že existujú návyky mysle riadiace a potvrdzujúce logické inferencie od premisy až po záver (Peirce 1994, CP 2.462-465);¹¹

Tu sa ukazuje, aké dôležité bolo pre Peircea prepojiť koncept inferencie s koncep-

¹¹ Pozri aj (Peirce 1994, CP 2.588; CP 3.160-168; CP 4.69).

tom návyku. Fúzia dobre rozpracovaných konceptov návyku, presvedčenia a asociácie Peirceovi umožňuje predložiť pragmatistický koncept významu a racionality. Tento koncept naznačuje, že význam slov je závislý od procesu, v ktorom sa naše inferencie (psychologické aj logické) menia na návyky myslenia. Správnosť nášho myslenia potom spočíva v tom, že vedomým koncentrovaným úsilím donútime vlastnú myseľ premieňať na návyky myslenia tie inferencie, ktoré prejavujú najviac sebakontroly. Genialita mysle spočíva v neustálej sebakontrole, v kontrolovanom odvodzovaní správnych významov a uvedomení si ich asociatívneho charakteru. Napokon, presne tak je to aj s morálkou, domnieva sa Peirce. Morálne správanie nikdy neprichádza len tak, samo od seba. *Racionálny cieľ* sa vždy nachádza v *účelnom vzťahu k predmetnej propozícii* (Peirce 1998b, 125). *Účelný vzťah k predmetnej propozícii*, o ktorom hovorí Peirce, predstavuje akýkoľvek účel, a práve v jeho ovládaní – v našej moci nad týmto účelom – spočíva sila mysle a aj sila osobnosti každého jedinca. Podľa Peircea morálka a logika sú takmer totožné fenomény mysle, na ktorých sa zakladá normatívny vzťah človeka k svetu. Moment vnútornej sebakontroly je kľúčový nielen v morálnom, ale aj v striktnom logickom zmysle. V liste Deweymu Peirce píše: „Tak ako Morálne Spávanie je Sebakontrolujúce správanie, aj Logické Myslenie je Morálne alebo Sebakontrolujúce myslenie“ (Peirce 1994, CP 8.240). Na inom mieste Peirce píše: „Vo všetkých svojich aspektoch (na ktoré tu nemáme miesto) je logická sebakontrola dokonalým zrkadlom etickej sebakontroly – ak nie je dokonca rodom toho istého druhu“ (Peirce 1994, CP 5.419). Logická sebakontrola je analógiou morálnej sebakontroly a plní dôležitú normatívnu funkciu: vytvára návyk mysle, ktorý sa bude správať ako zákon myslenia. Analýza významu v tejto *pragmatistickej semiotike* je nerozlučne spätá s etikou a logikou ako s určitými variantmi sebareflexívnej *starostlivosti o seba*. Z tohto pohľadu je v Peirceovej pragmatistickej analýze významu dôležitejšia forma ako obsah.¹² „Logický mysliteľ je mysliteľ, ktorý tréňovaním získal obrovskú schopnosť sebakontroly svojich logických operácií; a preto logické dobro je jednoducho jedným druhom morálneho dobra“ (Peirce 1998a, EP2, 200 a n.).

Záver. Peirceov postoj k empirizmu je veľmi špecifický, čo sa, ako sme ukázali, prejavuje najmä vtedy, keď sa nedostatky britského empirizmu snaží kompenzovať svojím realizmom. Obratnosť, s akou sa Peirce pohybuje vo vodách britského empirizmu, mu dovoľuje presným rezom oddeliť tie „správne“ idey empirizmu od tých, ktoré podrobuje kritike. S J. Lockom Peirce súhlasí v tom, že je potrebné budovať takzvanú *doctrina signorum*, ktorá by skúmala vzťah medzi ideami a slovami, respektíve znakmi. Túto disciplínu Peirce na Lockovu počesť pomenoval semiotika. Nesúhlasí však s Lockom v tom, že mentálna asociácia, ktorá sa na význame pojmov môže podieľať, je len nedostatkom

¹² Do veľkej miery Peirce vďačí za tento výsledok aj Kantovi, avšak tu Peirceov vzťah k tomuto velikánovi filozofie nemôžeme analyzovať. Kantov dôraz na fakt, že racionalita je nerozlučne spojená s praktickým rozumom, Peirce považoval za ústredný. Ako vo svojej analýze tohto problému uvádza Andreanský: „Kant zdôraznil normatívnu formu, nie obsah ľudského konania – konanie je správne len vtedy, ak má jeho vôľové určenie formu zákona, t. j. má normatívnu podobu“ (Andreanský 2012, 206).

myslenia, ktorý môžeme, a preto aj musíme eliminovať. V tejto veci sa už obracia na D. Huma, podľa ktorého mentálna asociácia je fundamentom celého myslenia a správania človeka, keďže súvisí s vytváraním návykov očakávaní, na ktorých sa formujú naše presvedčenia. S Humom však Peirce kategoricky nesúhlasí v odpovedi na otázku, či vzťahy medzi vecami, ktoré našimi pojmami opisujeme, jestvujú reálne a nezávisle od nášho poznania, alebo sú len produktom asociatívnych návykov mysle. Podľa Peirceovho realizmu všetky relácie a vzťahy jestvujú reálne a nezávisle od nášho úsudku. V úsudku však často sami vytvárame aj fiktívne asociácie. Náš úsudok preto podlieha zložitému procesu sebakontroly. Tá však môže pri kontrole vlastných inferencií, asociácií a návykov jednoducho úplne zlyhať. Vo svojom pragmatizme sa Peirce snažil prísť na to, ako tomuto zlyhaniu zabrániť prostredníctvom kritickej analýzy významu.

Literatúra

- ANDREANSKÝ, E. (2012): Kantova filozofia náboženstva z hľadiska praktickej racionality. *Filozofia*, 67 (3), 195-207.
- APEL, K.-O. (1974): From Kant to Peirce: the Semiotical Transformation of Transcendental Logic. In: Lewis, W. B. (ed.): *Proceedings from the Third International Kant Congress*. Ithaca: Cornell University Press.
- APEL, K.-O. (1995): *Charles S. Peirce. From Pragmatism to Pragmaticism*. New York: Humanities Press International.
- BRENT, J. – MULLER, J. (eds.) (2000): *Peirce, Semiotics, and Psychoanalysis*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- DEWEY, J. (2008): The Pragmatism of Peirce. In: Boydston, A. (ed.): *The Middle Works of John Dewey, Volume 10*. Illinois: Southern Illinois University Press, 71-78.
- ECO, U. (2000): Kant and the platypus. *Essays on Language and Cognition*. London: VINTAGE.
- HABERMAS, J. (1991): Filozofia ako miestodržiteľ a interpret. In: Gál, E. – Marcelli, M. (ed.): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa, 279-299.
- HUME, D. (1996): *Zkoumání o lidském rozumu*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- JAMES, W. (1998): Radikálny empirizmus. In: Mihina, F. – Višňovský, E. (ed.): *Pragmatizmus*. Bratislava: IRIS, 221- 223.
- LOCKE, J. (2012): *Esej o lidském chápaní*. Praha: OIKOYMENH.
- MIHINA, F. (2013): Legitimizácia metafyziky alebo Peirceov projekt vedeckej filozofie. *Filozofia*, 68 (4), 285-295.
- MIHINA, F. (2012): Kant a Peirce. *Filozofia*, 67 (3), 181-194.
- MIHINA, F. (2000): Abdukcia – súčasť fallibilistickej koncepcie poznania Ch. S. Peircea. *Filozofia*, 55 (10), 764-776.
- PEIRCE, CH. S. (1994): *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1-8. Elektronická verzia. Hartshorne, Ch. – Weiss, P. – Burks, A. (eds.). Cambridge: Harvard University Press.
- PEIRCE, CH. S. (1992): *The Essential Peirce, Selected Philosophical Writings. Volume 1 (1867 – 1893)*. Houser, N. – Kloesel, Ch. (eds.): Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- PEIRCE, CH. S. (1998a): *The Essential Peirce, Volume 2: Selected Philosophical Writings (1893 – 1913)*. Houser, N. – Kloesel, Ch. (eds.): Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- PEIRCE, CH. S. (1998b): Základy pragmatizmu. In: Mihina, F. – Višňovský, E. (ed.): *Pragmatizmus*.

- Bratislava: IRIS, 114-130.
- PEIRCE, CH. S. (1982): *Writings of Charles S. Peirce, Vol.1 (1857 – 1866)*. Bloomington: Indiana University Press.
- ROTH, R. J. (1993): *British Empiricism and American Pragmatism: New Directions and Neglected Arguments*. New York: Fordham University Press 1993.
- ŽIAK, J. (2012): Štrukturalizmus v pragmatizme Ch. S. Peircea alebo krátky príbeh o stratenej vízii. *Filozofia*, 66 (5), 452-457.

Juraj Žiak
Katedra filozofie a dejín filozofie FF UPJŠ
Moyzesova 9
040 01 Košice
SR
email: ziak.juraj@gmail.com